

Tyskarna som industrialiserade Stockholms bryggerinäring

**– En studie i till Stockholm invandrade tyska bryggare och
bryggeriarbetare under 1800-talets senare hälft, med inriktning på nätverk
och personer.**

**Edward Blom
Centrum för Näringslivshistoria
2006-12-21**

1 INLEDNING	3
1.1 BAKGRUND	3
1.2 SYFTE	4
1.3 KÄLLOR, ARBETSINSATS M.M.	4
1.4 TIDIGARE FORSKNING: BRING	4
1.5 TILLVÄGAGÅNGSSÄTT OCH DISPOSITION	5
1.7 TACK	5
2 PERSONERNA	5
2.1 FRANZ A. BECHMANN – PORTALGESTALTEN	5
2.2 I FRANZ BECHMANNS FOTSPÅR: NEUMÜLLER OCH GEORG BECHMANN	7
2.3 FRITZ DÖLLING	8
2.4 HAMBURGERBRYGGERIET OCH BAUER	8
2.5 FRANS HEISS PÅ HAMBURGERBRYGGERIET	9
2.6 HEISS – NÄTVERKSBYGGAREN	10
2.7 GEORG SELLMANN – INTRODUKTÖREN AV PILSNER	11
2.8 JOHAN FRANZ SELLMANN – SABBATSBROTT OCH OLAGA UTSKÄNKNING	13
2.9 SKAPANDET AV AB STOCKHOLMSBRYGGERIER	14
2.10 ÖVRIGA PERSONER	14
3. STATISTIK KRING NÄTVERKEN	15
3.1 FÖRSAMLINGARNA OCH FÖRENINGARNA, SAMMANSTÄLLNING AV NYA STATISTIKEN	15
3.2 ANTAL UNDERSÖKTA BRYGGARE OCH BRYGGERIFOLK SOM ÅTERFINNS I DE OLIKA SAMMANSLUTNINGARNA	16
3.2.1. Tyska Föreningar	16
3.2.2 Församlingar	16
3.2.3 Katolska föreningar	17
3.2.4 Större nätverk	17
4 AVSLUTNING	17
BILAGOR	19
BILAGA 1: TABELL ÖVER OLIKA PERSONERS FÖRENING- OCH FÖRSAMLINGSTILLHÖRIGHET.	19
BILAGA 2: PRESENTATION	21
<i>Centrum för Näringslivshistoria</i>	21
<i>Edward Blom</i>	21
KONTAKT	21

1 Inledning

1.1 Bakgrund

Grovt förenklat skulle man kunna säga att de svenska bryggerierna fram till år 1842 såg ut ungefär på samma sätt som de gjort sedan medeltiden.

1. Öl hade fortfarande mycket kort hållbarhet och kvaliteten var varierande.
2. Endast medlemmar av Bryggarämbetet fick driva bryggerirörelse och sälja öl och ämbetet bestämde själva vilka de ville ta upp som medlemmar.
3. Tillverkningen skedde ännu enligt ungefär samma metoder som den gjort i århundraden.
4. Bryggerierna var fortfarande mycket små. De bestod av några hus på gården och personalmässigt var det oftast bara bryggaren, kanske en gesäll och en eller två drängar. Vid 1830-talet hade de allra största bryggerierna i Stockholm endast upp mot 20 anställda.

Ett halvsekel senare skulle Stockholm ha flera stora bryggeripalats med många hundratals anställda och en produktion som vida överskred allt vad tidigare bryggare kunnat drömma om. Branschen hade omvandlats från ett slutet, skråbundet hantverk till en storskalig livsmedelsindustri.

Det finns åtminstone fem faktorer som gjorde detta möjligt:

1. *Det bayerska ölets införande.* Fast det är svårt att fastslå smakfrågor, finns det nog fog för att hävda att de äldre ölsorterna hade mindre tilltalande smak. Den främsta nackdelen var dock att det gamla "svenskölet" hade mycket kort hållbarhet, vilket gjorde att det var svår-distribuerat och ofta hade hunnit surna när man drack det. Med det bayerska ölets införande blev det möjligt att tappa öl på fat och flaskor och distribuera det över hela staden. Butiker kunde hålla öl i lager, privatpersoner köpa flaskor och förvara hemma.
2. *Invandring av tyska fackmän.* Bayerska ölet hade visserligen kunnat introduceras i Sverige utan invandrade tyskar, såsom skedde i Danmark några årtionden senare, där istället danska bryggare lärde sig konsten genom arbete i Tyskland. En stor invandring av tyska bryggare, industrimän och hantverkare moderniserade dock branschen i Sverige och var helt nödvändig för att få det "know-how" som krävdes för en snabb industrialisering.
3. *Skråväsendets avskaffande och proklamerandet av näringsfrihet.* Näringsfriheten möjliggjorde att en affärsman eller ett aktiebolag kunde driva bryggerier med en anställd bryggmästare, vilket öppnade upp för stora investeringar i branschen.
4. *Allmänt ekonomiskt uppsving.* Högkonjunkturen innebar att det fanns kapital i Stockholm både hos investerare och konsumenter – och dessutom en framtidstro.
5. *Ångkraft och annan teknisk utveckling.* Ångan var en förutsättning för stor produktion, eftersom malkrossning i stora kvantiteter inte hade varit möjligt när den ännu drevs av hästar. Ångkraften och därefter elektriciteten kom sedan att användas även till elektrisk belysning, elektrisk kylning, hissar, pumpar, och därefter en stor maskinell utveckling. En ångmaskin var dock så dyr att den först blev intressant för bryggerier när de redan utvecklats till stora och lönsamma produktionsenheter. Ångan var således inte en förutsättning för den första

industrialiseringen, utan möjliggjordes av denna och möjliggjorde i sin tur nästa steg i bryggeriernas tillväxt.

1.2 Syfte

Denna undersökning koncentrerar sig på punkt 2, de tyskspråkiga invandrarnas betydelse och berör därvid även punkt 1, införandet av det bayerska ölet. Centrum för Näringslivshistoria ville, när projektet planerades, ge dessa individer och familjer ansikten och lyfta fram deras berättelser; både ledande personer, finansiärer och bryggmästare, liksom hantverkare som tunnbindare, ingår i helheten. Särskilt intressant är de nätverk som höll ihop dessa invandrare i sitt nya hemland. Målet är att ge både bredare och djupare kunskap om bryggerinäringens kulturarv.

Jag kommer försöka utreda de inbördes förhållandena mellan de invandrade bryggarna och noggrannare undersöka de båda nätverk av tyska invandrare som Katolska Församlingen, evangelisk-lutheranska Tyska Kyrkan i Gamla stan och olika de tyska föreningarna utgjorde.

1.3 Källor, arbetsinsats m.m.

Det huvudsakliga forskningsarbetet har utförts av undertecknad Edward Blom, chef, särskilda projekt vid Centrum för Näringslivshistoria (CfN) sedan många år bl.a. med ansvaret för deponerade bryggeriarkiv. Framtagandet av konseljakter och annat material från Riksarkivet har skett av chefen för CfN:s forskningssekretariat, Dr Per Dahl. Vid studiet av Tyska Församlingens kyrkoböcker har även arkivarie Agnes Sollid varit till hjälp. Undersökningen sker helt tack vare medel från *F.d. Bryggarämbetets i Stockholm Pensionskassa*.

Vi har huvudsakligen använt dessa källor för undersökningen.

1. Konseljakter (från departementen) som förvaras hos Riksarkivet. Bland dessa finns t.ex. alla medborgaransökningarna där invandrade bryggare och bryggeriarbetare berättar om sitt yrkesmässiga liv dittills i Sverige. Men här finns även kvarlevor från överklaganden och andra kontakter med myndigheterna.

2. Församlingsarkiv. Dåvarande "Katolska Församlingens" arkiv (idag S:ta Eugenia katolska Församling). En majoritet av de tyska bryggeriarbetarna som kom till Sverige var katoliker och detta arkiv har en hel del uppgifter om dem. Jag har även gjort en genomgång av Tyska Församlingens kyrkoböcker för att hitta bryggare där.

3. Den tredje källan är Deutsche Gesellschafts (Tyska Sällskapets) arkivdeposition, vilket både innefattar deras eget arkiv och arkiven från Deutsche Gesellschaft Concordia, Deutsche Hilfsverein samt ett äldre Deutsche Gesellschaft.

4. Slutligen har jag även haft viss användning av Carlsberg Sveriges arkivdeposition vid Centrum för Näringslivshistoria. I denna ingår alla de bryggerier som med tiden slogs i hop till AB Stockholms Bryggerier och det finns ett mycket rikt material framåt 1800-talets slut. Vid mitten av 1800-talet är det dock betydligt tunnare, varför detta inte varit en huvudkälla i detta fall.

1.4 Tidigare forskning: Bring

För bakgrunds- och kringinformation har jag framförallt använt mig av huvudverket vad gäller Stockholms bryggerihistoria. Brings *Bidrag till Stockholms Bryggeriers historia I-VII*

samt en del annan tryckt litteratur. För att sätta in de nya forskningsrönen i sitt sammanhang har ganska långa referat ur Bring känts nödvändiga.

1.5 Tillvägagångssätt och disposition

Jag har inlett denna studie genom att söka relevanta namn på invandrade tyska bryggare och bryggeriarbetare hos Bring, därefter har dessa namn eftersökts i de olika registren och kyrkoböckerna för att se vilka gemensamma nätverk de tillhörde. I dessa register har jag även sökt ytterligare personer med tyskt klingande namn och bryggerianknytning för att komplettera. Slutligen har jag gått djupare in på en del särskilt intressanta bryggare och utfört personforskning på dessa.

Framställningen inleds med en genomgång person för person (kronologiskt utifrån aktiv verksamhetsperiod): Jag tecknar en kortare levnadsskildring, med särskilt inriktning på deras yrkesliv och nätverk och skildrar därigenom bryggeriindustrins utveckling i Stockholm och de tyska bryggarnätverkets tillväxt. I detta sammanhang blir det även naturligt att innefatta ett stycke om skapandet av konsortiet AB Stockholmsbryggerier. Studien av personerna avslutas med några mycket korta anteckningar kring ytterligare en grupp bryggerianknutna tyskar, vilka inte haft tillräcklig betydelse för att få varsitt avsnitt.

I kapitel 3 redogör jag så för statistiken hur många tyska bryggare/bryggeriarbetare jag funnit som medlemmar i de olika församlingarna och föreningarna, diskuterar kring dessa nätverk och kommer även kort in på möjlig framtida forskning i ämnet.

1.7 Tack

Tack till:

F.d. Bryggarämbetets i Stockholm Pensionskassa, för finansiering
Magnus Lundberg, Uppsala universitet, för tips om finansiering, vilket gav idén till denna forskningsrapport.
Per Dahl, CfN:s forskningssekretariat, för framtagning av konseljakter samt tips
Agnes Solid, CfN, för dubbelkontroll av Tyska Församlingens kyrkböcker
Lars Hallberg, för hjälp i S:ta Eugenias arkiv m.m.
Per-Ola Karlsson, CfN, för korrekturläsning och förbättringstips
James Blom, för korrekturläsning.

2 Personerna

2.1 Franz A. Bechmann – portalgestalten

Startskottet för nydaningen inom svenskt bryggeriväsende kom 1843. Fredrik Rosenquist af Åkershult engagerade då en bayersk bryggare, Franz Adam Bechmann (även namnformen Adam Franz och Beckman förekommer), och startade Tyska bryggeriet på Södermalm i Stockholm, där det nya underjästa, bayerska ölet började tillverkas enligt moderna metoder. Initiativet kom helt från Rosenquist som begav sig till Bayern i syfte att engagera en erfaren och namnkunnig bryggmästare. Det huvudsakliga arbetet med att bygga om bryggeriet för den nya produktionen, samt igångsättandet av tillverkningen genomfördes av Franz Bechmann.¹ I vår undersökning är det därför naturligt att ta utgångspunkt i denna Franz Bechmann och därifrån se hur det ”tyska bryggarklustret” i Sverige växte vidare.

¹ Bring: *Bidrag till Stockholms bryggeriers historia*, del I, ”Tyska Bryggeriet”.

Franz Bechmann föddes 31 juli 1813 i Pommersfelden, utanför Bamberg, i Bayern. Fadern Johann Bechmann var tunnbindare, men sju av bröderna Bechmann gick alla i lära till bryggare. Man utbildade sig ju tidigt på denna tid och redan 1841–1843 förestod Franz Bechmann som bryggmästare sin broder Conrad Bechmanns, bayerska bryggeri i Spandau.²

I april 1843 anlände Franz Bechmann till Stockholm och anställdes som verkmästare (driftschef). Första uppgiften blev ombyggnaden av Rosenquists bryggeri för att det skulle gå att producera bayerskt öl. Sedermera basade han även för Tyska bryggeriets tivoli (Södra Tivolit) och alla bryggeriets Bierstuben och blev delägare i, och tog helt över ledningen för, företaget. Genom ett antal nydanande och fantasifulla metoder lyckades Rosenquist och Bechmann göra det nya ölet ytterst populärt. Tyska bryggeriet var först ut med att varumärkisa sina produkter genom korkstämplar. Man skapade nya försäljningskanaler som ambulerande försäljare, försäljning hos detaljister och upptagande av beställningar på tidningskontor. Det var vidare det första bryggeriet som aktivt började annonsera och dela ut flygblad. Dessutom startade man tivoli och Bierstuben och fick draghjälp av drottning Josefina och Medicinalstyrelsen som ansåg det tyska ölet mer hälsosamt. Allt detta finns redan beskrivet sedan länge hos Bring, summan var i alla fall att det bayerska ölet på några år blev en enorm succé och bryggeriet hade full sjå att uppnå en produktion svarande mot efterfrågan.³ Hur stor del som var Rosenquists idéer är svårt att säga; han var uppenbart en entreprenörstyp, men de mesta av dessa metoder praktiserades redan i Tyskland och mycket togs nog in genom Bechmann.

Efter fem år i Sverige sökte och beviljades Franz Bechmann svenskt medborgarskap. I ett rekommendationsbrev från katolske kyrkoherden A. Bernhard betonas inte bara att Bechmann hade goda kristendomskunskaper och regelbundet mottog nådemedlen (gick till nattvarden) utan också att han

utmärkt sig genom en stilla och nykter vandel och är bekant för sin skicklighet i yrket han utöfvar, för sin idoghet och flit och en god medborgares alla dygder.

Hans arbetsgivare Rosenquist ger i samma ansökan följande referens:

*– – – alltid på det mest hedrande sätt sig uppfört, samt att han i öfrigt är en i alla afseenden utmärkt redlig, duglig och aktningsvärd man, hvars framtida lycka är mig lika kär som min egen.*⁴

Rosenquist hade vid engagerandet även kallat honom ”en af Tysklands skickligaste bryggarmästare”. Hans bror i Berlin säger i sitt intyg från anställningen att han

Såsom Brygg-mästare till min fullkomliga belåtenhet förestått mitt beijerksa ölbryggeri och allt tid uti berörda sin befattning uppfört sig såsom en kunskapsrik, erfaren och rättskaffens man.

Endast intyget från hemkommunen låter lite tveksamt:

² Justitiedepartementet, konseljakt, juli 1848 (ansökan om medborgarskap). Uppgiften om de sju bröderna dock från Bring och uppgiften om C. Bechmanns förnamn från www.berlinggeschichte.de/Lexikon.

³ Mest Bring a.a. del I, men även Justitiedepartementet, konseljakt, juli 1848.

⁴ Justitiedepartementet, konseljakt, juli 1848

*Att densamma har en ganska god frägd, är till tjänst ledig och att intet känt ligga i vägen för hans måhända nedsättande utrikes.*⁵

En ganska god frägd (vandel) låter ju inte så förtroendeingivande, men min gissning är att det är ordet ”ganz”, d.v.s. fullständigt, som här felaktigt översatts med ”ganska” – ett mycket vanligt översättningsfel.

Franz Bechmann var som framgår av Bernhards intyg katolik. År 1853 valdes han in som femte medlem i katolska församlingens kyrkoråd, och var alltså en av de viktigaste lekmännen i församlingen, en plats han behöll till sin död 1859. Han var även aktiv i tyska föreningar, vilket kommer att beskrivas nedan.

2.2 I Franz Bechmanns fotspår: Neumüller och Georg Bechmann

Tyska bryggeriet fick enorma framgångar och 1853 kopierade en annan tysk invandrare Friedrich Rudolph Neumüller, Rosenquists koncept, vilket också finns beskrivet hos Bring. Neumüller var egentligen sockerbruksmästare, men insåg att bryggeridrift kunde ge betydligt större framgångar. Till sitt bryggeri på samma gata som Rosenquists engagerade han en av Franz Bechmanns bröder Georg Adam Bechmann.

Franz Bechmann kände Neumüller från den tyska kolonin, båda var medlemmar i det 1845 grundade första Deutsche Gesellschaft och när denna upphörde kom båda även med i Deutsche Gesellschaft Concordia, Bechmann som medlem nr 4, den första efter de tre stiftarna, och Neumüller som medlem 103. Bl.a. 1853 kan vi se att Neumüller och Bechmann (av ordningen namnen står uppskrivna på de då 43 närvarande) suttit bredvid varandra. Att det var föreningskamraten Bechmann som inspirerat Neumüller till sin nya karriär och förmedlat kontakten med sin broder i Tyskland torde således vara uppenbart.⁶ Även Bring har antagit detta, men att Bechmann och Neumüller faktiskt umgicks har inte tidigare kunnat styrkas.

Även Neumüllers bryggeri blev ytterst framgångsrikt och med tiden lärde han sig själv att bli bryggare. Om Neumüller finns ett flertal anekdoter, man kan hitta lite varstans, vilka bygger på hans märkliga blandning av svenska och plattyska och hans alltid lika oväntade kommentarer.⁷

Med tiden lät Neumüller sin son Otto Emil (som hade fått utbildning på anrika Weihenstephan) ta över bryggeriet. Såväl Otto Emil som två av hans systrar gifte in sig i andra bryggarsläkter. Genom honom förenades således de nya generationen tyska bryggare i Stockholm med de gamla, svenska bryggarsläkterna som kom att fortsätta ha framträdande medlemmar i yrket långt in på 1900-talet.⁸

I mitten av 1850-talet uppstod en schism mellan Franz A. Bechmann och Fredrik Rosenquist. Bechmann drog sig då ur *Tyska bryggeriet* och grundade istället ett eget bryggeri på Stora Badstugatan (nuvarande Sveavägen). Georg A. Bechmann valde då att sluta hos Neumüller och istället ta anställning hos brodern. (Han hade vid det laget byggt om bryggeriet och fått igång produktionen av underjäst öl efter den bayerska tekniken och även bibringat Neumüller

⁵ Båda citaten är de översättningar från intygen som ingår i medborgaransökan, Justitiedepartementets konseljakter juli 1848.

⁶ Deutsche Gesellschaft Concordia vol. A1:1.

⁷ Se t.ex. tidskriften *Kasper* nr 1927:49 s. 12-13 ”Från originalens värld”.

⁸ T.ex. i Bring a.a. IV s. 104 och 118.

en hel del kunskap i bryggande.) Bechmanns bryggeri gick till en början mycket bra, men redan efter fem år gick Bechmann själv ur tiden.

Förutom sin bror engagerade Bechmann även flera lärningar och elever som med tiden blev betydande namn inom den svenska bryggerihistorien: den 14-årige systersonen, Georg Sellmann, som Bechmann snart lät adoptera samt Fritz Dölling och Johan Bauer. Bring skriver:

Bechmanns Bayerska Bryggeri har varit av stor betydelse för det underjästa ölets genombrott och utveckling i Stockholm. Här började sålunda tyskarna Fritz Dölling och Georg Sellmann --- sin bryggargärning, som i så hög grad skulle bidra till bryggerinäringens övergång från hantverk till industri.

Samtliga ovan nämnda lärningar skulle i sin tur senare i livet förmedla arbeten till släktingar och bekanta i Tyskland, vilket gjorde att det tyska bryggarklustret växte ytterligare.⁹

2.3 Fritz Dölling

Friedrich (Fritz) Dölling var född i Fürth, nära Nürnberg i Bayern 1824. Redan som 15-åring hade han lämnat hemmet och gått i bryggarlära för att 1856 komma till Sverige. Den första anställningen hade varit den hos Bechmann.¹⁰ När Bechmann dog år 1859 sålde änkan det Bechmannska bryggeriet (i vissa källor även kallat Beckmanska) till två svenskar som ej var bryggkunniga och Dölling avancerade då till bryggmästare. (Vad som hände med Georg Bechmann då är okänt.)

Fritz Dölling var medlem av Katolska Församlingen och satt bl.a. i styrelsen för den katolska åldringsinrättningen Joesphinahemmet åren 1890-1903.¹¹ Han var såväl medlem i Deutsche Gesellschaft Concordia som Deutsche Gesellschaft. Han var även en av initiativtagarna till branschorganisationen Svenska Bryggareföreningen och satt i dess styrelse från starten 1885 till 1897.¹²

Efter tre år som bryggmästare lämnade Dölling Bechmanns Bayerska bryggeri, som det ännu hette, och köpte tillsammans med en Carl Gustaf Simonsson. ett gammal bryggeri vid Maria Högbergsgatan. Bryggeriet fick namnet Nürnbergs bryggeri och blev mycket vinstrikt.

Carl Gustaf Simonsson hade lyckats skapa ett visst välstånd på guldsmideri (bl.a. i Ryssland), vilket han nu önskade förmera genom bryggeriverksamhet.¹³ Att Simonsson hade eller i alla fall fick intima kontakter med tyskarna i Stockholm framkommer av att han 1863 (ett år efter det att de köpt bryggeriet) står som medlem i Deutsche Gesellschaft Concorida, medan den tyske Dölling först står upptagen där år 1872.¹⁴

2.4 Hamburgerbryggeriet och Bauer

Men Dölling hade även andra intressen vid denna tid. På 1860-talet köpte han och nämnda C.G. Simonsson, samt dennes yngre broder handlanden Peter Magnus Simonsson, ett bryggeri

⁹ Allt under denna rubrik Bring del I, samt del VII s. 210 ff.

¹⁰ Justitiedepartementet, konseljakt juni-juli 1862.

¹¹ Lindberg, Ernst-Folke: *Josephinahemmet: en drottningsskapelse: från fattighus till sevicehus*, Stockholm, 1998.

¹² *Svenska Bryggareföreningens månadsblad* 1903:5 (maj).

¹³ Omnämns delvis i Bring VI s. 141.

¹⁴ Deutsche Gesellschaft Concordias arkiv hos Centrum för Näringslivshistoria: vol. F1:1 (Alphabetisches Verzeichnis sämtliche Mitglieder).

på Luntmakargatan. Detta fick namnet Hamburgs bryggeri (Hamburgerbryggeriet allmänt kallat) och för denna undersökning är detta bryggeri av stor intresse eftersom flera av dess anställda går att återfinna i samtliga de föreningar jag undersökt, samt i Katolska församlingen.

Ursprungligen skulle den yngre Simonsson ensam sköta ledningen. Som bryggmästare anställdes bayraren Johan Bauer, född i närheten av Landshut, som var gammal kollega med Dölling från Bechmanska bryggeriet och inte bara det utan senare även gift sig med Döllings syster. Åren närmast inpå hade Bauer dock varit bryggmästare på Tyska bryggeriet, där då Rosenquists son hade tagit över som chef.

Även om Bauer var vän och svåger med Dölling så gick inte samarbetet med Simonssons bror lika bra. P.M. Simonsson ville lära sig yrket från grunden för att med tiden kunna klara sig själv, medan Bauer höll hårt på de tyska yrkeshemligheterna. Delvis därför lämnade också P.M. Simonsson bryggeriet redan efter 2 år och skaffade sig ett eget.

Året efter lämnade även Bauer Hamburgerbryggeriet för att återvända till det gamla Bechmannska bryggeriet som då döpts om till Bryggeriet Föreningen. Där stannade han i sju år innan han 1880 avled i Skövde.¹⁵

Bauer och hans hustru var medlemmar av Katolska Församlingen, men deras dotter ”avföll” som det heter i Eugenias kyrkoböcker. Bauer verkar däremot inte ha varit medlem av någon av de tyska föreningarna.

2.5 Frans Heiss på Hamburgerbryggeriet

Efter det att den yngre brodern Simonsson lämnat verksamheten, fick Hamburgerbryggeriet en ny direktör tillika delägare: Frans Heiss. Han var född i en liten bayersk stad vid namn Schleichach 1838. Egentligen var han döpt till Michael Frans Maria Anna, men eftersom detta namn inte var så gångbart i Sverige kallade han sig alltid Frans/Franz Paul. Släkten var av Mähriskt ursprung, men hade tidigt utvandrat till Bayern. Där hade den efter ingifte i den berömde ölsläkten Sedlmayer (Spaten) slagit sig in på bryggarbanan.

Heiss hade först gjort sin bryggarpraktik i München och sedan vid *Anton Dreherschen Brauereien* i Wien, och *Brauerei zum Felsenkeller* i Dresden. Till Sverige hade han lockats i slutet av 1850-talet av svensken Johan Gotlob Brusell inför dennes grundande av (blivande) S:t Eriks bryggeri på Kungsholmen. Under sina tio år som bryggmästare på S:t Eriks hade Heiss framförallt gjort sig bemärkt för sina skarpa ögon vad det gällde nya tekniska lösningar.

Även sedan Heiss tagit över ledningen för Hamburgerbryggeriet höll sig ägarna Dölling och Simonsson borta från själva verksamheten (De hade ju nog med ledningen av Nürnbergbryggeriet). Heiss hade visserligen varit en god bryggare, men som företagsledare kom hans talanger än mer till rätta. Under honom höll sig bryggeriet ständigt med de bästa tekniska lösningar och man expanderade kontinuerligt.

Heiss var således inte anställd som bryggare utan som chef. Efter att Bauer lämnat posten som bryggare, engagerades istället en annan gammal arbetskamrat till Dölling från tiden på Bechmanska bryggeriet. Franz Bechmanns systerson Georg Sellmann, mer om honom nedan. Med tiden tog även Heiss och Sellmann över ägarskapet för Hamburgs Bryggeri.

¹⁵ Detta och de tre föregående styckena Bring a.a.

År 1877 började Hamburgerbryggeriet brygga öl av pilsnersort. Denna i Sverige nya ölsort blev en stor succé och Hamburgerbryggeriet mycket framgångsrikt. På 1880-talet byggde man ett nytt bryggeri på Surbrunnsgatan vilket då var Stockholms största.

Heiss kvarstod som chef även efter AB Stockholmsbryggeriers övertagande av rörelsen 1889. Med sin stora kapacitet och skicklighet blev han även utsedd till vice ordförande i AB Stockholmsbryggeriers styrelse. Tyvärr drabbades han snart av en tilltagande sjuklighet och tvingades p.g.a. denna lämna sin disponentbefattning bara tre år senare.¹⁶

2.6 Heiss – nätverksbyggaren

Heiss lär ha varit en anspråkslös och behaglig person. Omtyckt av de flesta, viket t.ex. framkommer i Bryggarföreningens nekrolog:

*Genom sitt redbara, vänfasta och hjälpsamma väsen förvärfvade sig Heiss i sitt nya fädernesland såväl en stor vänkrets som aktning och förtroende, särskildt bland yrkeskamrater, hos hvilka hans minne länge kommer att lefva äradt och aktadt.*¹⁷

Ett av Heiss favoritintressen lär för övrigt ha varit att hyra en ångbåt och ge sig ut på jaktresa med en större samling vänner. Längre än till Skärgården eller Mälaren bar det dock sällan hän.

Under sina aktiva år engagerade Heiss en stor mängd tyskar vid sina bryggerier i Sverige. (Som förmedlare använde han sig av sin släkting, den i Tyskland boende bemärkte bryggarteoretikern Philip Heiss.) Många av dessa var släktingar, fast de rönte tyvärr inga större framgångar: en farbror Max Philipp Heiss blev 1860 bryggare och biträdande disponent vid Münchens bryggeri, men var mycket sjuklig och blev tvungen att sluta arbeta redan efter ett år. En yngre bror Carl Heiss anställdes vid S:t Eriks bryggeri, men avled efter två år. (Vi bör betänka att Stockholm hade en av Europas högsta dödlighet vid denna tid.) Franz Heiss hade även tagit med sina föräldrar samt en syster till Sverige, vilka alla ligger begravda på katolska kyrkogården i Stockholm. Så sent som 1902 var en släkting Georg Johan Anastasius Heiss här som bryggeripraktikant under en period.¹⁸

Heiss fick fyra barn som alla döptes katolskt i Sverige. Under en resa till Tyskland konverterade två av flickorna till evangelisk-lutherska Tyska kyrkan S:t Gertrude i Stockholm. Den katolska kyrkoboken konstaterar på Frans Heiss registerkort: ”alla barn lutherska” och under en av döttrarnas kort ”utskrifven ur katolska kyrkan till lutherska irläran (tyska församlingen)”¹⁹

Heiss umgicks mycket i tyska kretsar: Han var enligt Bring en av stiftarna till något som kallades ”Tyska klubben” som skall ha bildats 1859. Om årtalet stämmer (och allting brukar stämma hos Bring), så rör det sig om ytterligare en tysk sammanslutning förutom de tre jag funnit att han varit aktiv i.

¹⁶ Hela avdelning 2.5: Bring II, samt Justitiedepartementet, konseljakt, apr-maj 1863.

¹⁷ Svenska Bryggarföreningens månadsblad 1898;12 (december).

¹⁸ Bring II och S:ta Eugenia katolska församlings arkiv, ”Bilagor till kyrkoböckerna 1880- ca 1910” (F 1:1-9.)

¹⁹ S:ta Eugenia katolska församlings arkiv, ”Bilagor till kyrkoböckerna 1880- ca 1910” (F 1:1-9.)

Han var medlem i Deutsche Gesellschaft Concordia från år 1860. Han var en av de 22 unga män som grundade det nya Deutsche Gesellschaft 1862.²⁰ Där blev han antagligen den viktigaste enskilda personen hittills under sällskapetets 144 år: Han var vice ordförande 1868–1869 och efter några år utanför styrelsen ordförande i hela 20 år: från verksamhetsår 1874/1875 till 1894/1895 och därefter hedersordförande.²¹

Heiss var även drivande bakom grundandet av Deutsche Hülfsverein (Tyska skyddsföreningen), en understödsförening för obemedlade tyskar som hamnat i nöd i Sverige. Han var dess första ordförande och donerade stora summor pengar.²²

Han var aktiv i Katolska Församlingen och skänkte pengar vid grundandet av Concordia Catholica och blev en av dess hedersmedlemmar. Mer märkligt är att han som aktiv katolik även skänkte stora summor till Tyska församlingen, men som ovan nämnts hörde ju hans hustru: Sophia Carolina Louisa till denna.

Heiss var medlem av Svenska Bryggareföreningen, men innehade aldrig någon förtroendepost där. Hans son kom emellertid att sitta många decennier i Bryggareföreningens styrelse.²³

Heiss var nära vän med konstnären Andes Zorn, som ju var son till en tysk invandrad bryggare tillhörig Tyska församlingen. I början av Zorns karriär hade Heiss agerat mecenat och sedermera hade Zorn som tack och p.g.a. deras vänskap målat flera interiörer från Hamburgerbryggeriet, vilka idag är mycket uppskattade.²⁴

2.7 Georg Sellmann – introduktören av pilsner

Stor del i Hamburgs bryggeris framgångar hade som sagt dess bryggare och delägare Georg Sellmann (född Seelmann, men alla åtta syskonen ändrade det till Sellmann redan i Tyskland, i Sverige ofta även skrivet Sellman)²⁵. Sellmann föddes 1839 också i Pommersfelden. Fadern var slottsträdgårdsmästaren Friedrich Seelmann. Endast 14 år gammal var Sellmann när han anlände till Sverige 1853, tillsammans med morbrodern Georg Bechmann. Med dem följde även ett helt ”följe” av tyska bryggeriarbetare.

Det är osäkert var Georg Sellmann arbetade de första två åren. (Om det var på Tyska Bryggeriet ihop med Franz Bechmann eller hos Neumüllers tillsammans med den andre

²⁰ Deutsch Gesellschafts arkiv hos Centrum för Näringslivshistoria, vol A1:1.

²¹ Deutsche Gesellschafts arkiv hos Centrum för Näringslivshistoria, flera ställen.

²² Deutsche Hülfsverein arkiv hos Centrum för Näringslivshistoria, uppgiften finns t.ex. i artikeln ”100 Jahre Deutscher Hülfsverein von 22 März 1876”, vilken är inbunden bredvid årsberättelsen frö 1976 i vol B1:5.

²³ Bring, Samuel E.: *Svenska Bryggareföreningen 1885–1935. Minnesskrift*, 1935 samt Nordenfelt, Bertil: *Svenska Bryggareföreningen 75 år Minnesskrift 1960*, 1960.

²⁴ Uppgiften är allmän, men hittas bl.a. hos Bring IV s. 116. Han berättar även att ett par andra av den unge konstnärens viktigaste mecenater var bryggare av tysk härkomst: Kalb och Hartmann.

²⁵ Kyrkböckerna i slottskyrkan i slottet Weissenstein, Pommersfelden, Tyskland enl. uppg. från Harry Sellmann i brev 1980-05-11. I Georg och Franz medborgaransökningar har de båda skrivit Sellman med ett n, så tydligen försvenskade de stavningen när de kom hit. Så har även AB Stockholms Bryggerier, där Georg var disponent i slutet av yrkeslivet, skrivit på ett porträttfoto samt graverat in en silverskål (i James Bloms ägo); även vissa uppslagsverk stavar med ett n, t.ex. ”Sveriges Industri, dess Stormän och Befrämjare”. Som framkommer av den utgående korrespondensen i Bjurholms Porterbryggeris arkiv (hos Centrum för Näringslivshistoria) skriver Georg emellertid åter sin namnteckning med två n: Sellmann, på 1890-talet; så stavar även hans dotter Doris Sellmann (senare gift Herzog) i en brevsamling (under utgivning) i Anna Dunérs ägo; så står det vidare på gravbrev (James Bloms ägo), familjebibel och prästbetyg (Harry Sellmanns ägo) och så stavar bl.a. Bryggareföreningen, Bring och Thunaeus namnet. Såväl Georg som Franz Sellmanns ättlingar i Sverige har även stavat det på detta sätt, varför jag genomgående skriver Sellmann.

morbrodern är osäkert.) 1855 kom han till Bechmannska bryggeriet och gick i bryggarlära där. Om han stannade efter morbroderns död 1859 är osäkert. Vid sitt sökande av medborgarskap (som beviljades) 1864 arbetade han dock som förvaltare på egendomen Grinda i Södermanland. Följande år blev han svensk medborgare.²⁶

Snart återvände han dock till bryggpannan och blev med tiden en mycket framgångsrik bryggare. Efter att ha arrenderat bryggeri i Gustavsberg 1866–1868 och under en period lett arbetet vid Erlangens Bayerska Bryggeri i Uppsala hamnade han 1870 som bryggare på Hamburgs Bryggeri (Hamburgerbryggeriet) i Stockholm. Där blev han med tiden delägare – och där framställde han Sveriges första pilsner, vilket gjorde honom berömd. Sedermera disponent på Bjurholms bryggeri och satt i AB Stockholms Bryggeriers styrelse till sin död 1920.²⁷

Sellmann var aktiv medlem av Katolska församlingen och gifte sig med Maria Kempe, som var svensk katolik.²⁸ Han var även aktiv i det katolska föreningslivet, bl.a. som hedersmedlem sedan starten av Concordia Catholica och revisor i katolska herrklubben för hantverkare: S:t Josefs förening (i vilken flera av hans anställda var medlemmar). Han satt även i styrelsen för den katolska ålderdomsinrättningen Josephinahemmet i hela 43 år: 1877-till sin död 1920.²⁹

Han var aktiv i den tyska kretsen: medlem i Deutsche Gesellschaft och ständig medlem av Deutsche Hülfsverein.

Inom branschföreningarna var Sellmann Bryggareföreningens revisor från starten 1885 och sedermera styrelseledamot 1888–1894, samt vice ordförande inom kretsen 1888–1891.³⁰ Han var också första ordföranden i Club Cerevecia, en föreningen bildad av unga bryggare som efter läroår i Tyskland hade lärt sig "Gemüt, Stimmung und Kollegialität" och ville motverka den hårda konkurrenskänsla som rått mellan bryggarna i Sverige. Namnet med föreningsformen först på hemspråket och därefter ett någorlunda latinskt namn – låter ana en inspiration från de tyska Verbindungen³¹. I en minnesartikel vid klubbens 90 årsjubileum beskrivs vad som meriterade Sellmann till ordförandeskapet i klubben:

*"Säkert var det levnadsåldern i förening med det gemytliga, koncilianta uppförandet kryddat av en underbar tysk-svensk rotväliska och så fjädern i hatten – den nya pilsnern – som meriterade Sellmann till ordförandeskapet i klubben. Han bekädde posten med den äran under de första 8 åren."*³²

²⁶ Justitiedepartementets konseljakt maj-dec 1864. Uppgiften om faderns yrke ur kyrkböckerna i slottet Weissenstein, Pommersfelden, enl. uppg. från Harry Sellmann i brev 1980-05-11. Uppgifterna om att det var ett helt följe, antyds i Bring V s. 131 och har även vidareförmedlats genom släktradition av Georg Sellmanns ättlingar inom släkten Blom.

²⁷ Bring a.a. II, samt *Svenska Bryggareförbundets månadsblad* 1920;10 (oktober).

²⁸ Marie Kempe stammade från en tysk-belgisk väveriarbetare som inkommit till Sverige fem generationer tidigare, se: Hallberg Lars, "Tio generationer katoliker i Sverige!", *Arv och Minne*, 1997, nr 7, sid 4f.

²⁹ Lindberg, Ernst-Folke: *Josephinahemmet : en drottningsskapselse : från fattighus till sevicehus*, Stockholm, 1998.

³⁰ Tidigare angivna verk om Bryggareföreningen samt Deutsche Gesellschafts och Deutscher Hülfsvereins arkiv.

³¹ Dessa heter sådant som Corps Suevia, Landsmanschaft Cimbria eller Burschenschaft Franconia. De flesta av de unga bryggarna som grundade Klubb Cerevesia hade studerat i Tyskland, där Verbindningslivet vid denna tid var mycket utbrett, det förekommer även bilder i Carlsbergs arkivdeposition på bryggarstudenter i Burschenband.

³² Simonsson, Sten: "Klubb Cerevesia 90 år" i *Flaskposten* 1968.

Även i det svenska föreningslivet deltog han, t.ex. var han medlem i Par Bricole och Timmermansorden.³³

2.8 Johan Franz Sellmann – sabbatsbrott och olaga utskänkning

Georg Sellmann hjälpte med tiden över en bror till Sverige. Han hette Johan Franz Sellmann och var född (som Johann Franz Seelmann) 1842 i Pommersfelden. Franz Sellmann anlände till Sverige 1879 och var fram till 1883 anställd som bryggmästare vid Växjö Bayerska Bryggeri där han enligt ett arbetsbetyg ”bryggt ett gott, välsmakande och allmänt omtyckt öl”, Därefter fick han anställning som bryggmästare i Västerås, och var även där uppskattad av arbetsgivare.

År 1884 försökte han bli svensk medborgare och beviljades detta. Medborgarskapet trädde dock inte i kraft eftersom han inte i tid svor tro- och huldhetsed, något som i sin tur antagligen berodde på problem att få sitt bayerska medborgarskap uppsagt i tid, vilket var en förutsättning för att kunna svära trohet till sitt nya land. Om en viss försummelse från Johann Franz även förelåg är möjligt.³⁴

Franz Sellmann blev 1888 föreståndare för ett bryggeri i Mariedahl, Timrå, men här drabbades han av en schism med de lokala myndigheterna, vilket skulle ställa till mycket besvär och resultera i två stora akter som idag ligger på Riksarkivet.

1890 försökte han på nytt få medborgarskap, så han kunde köpa bryggeriet, men detta nekades p.g.a. de lokala myndigheternas inlagor mot honom. Följande år försökte han istället få ett speciellt tillstånd att äga bryggeriet fast han var utländsk medborgare, men även detta lyckades sockenmännen i Timrå och den regionale kronofogden avstyrka. Hans rykte var uselt, det var olämpligt att bryggeriet överhuvudtaget existerade och än mer olämpligt att han skulle äga det, hävdade dessa. Vad var det då som hade hänt?

Det tycks ha varit så att stora skaror sågverksarbetare sökte sig till bryggeriet och köpte öl direkt därifrån. Detta resulterade i ständiga bråk. Dessutom måste Bechmann ha varit slarvig på att följa lagarna för hanteringen, vilket gjorde att han fälldes både för olaglig utskänkning av maltdrycker och sabbatsbrott, eftersom han sålt öl till de törstiga sågverksarbetarna även på söndagen.³⁵

Till slut verkar dock Franz Sellmann ha blivit ägare till sitt bryggeri, som han antagligen hela tiden ägt genom bulvan. I en tidningsartikel 1908 kallas han dess ägare. Artikeln beskrev dock att bryggeriet brunnit ned och eftersom det var dåligt försäkrat var bryggaren därefter mer eller mindre ruinerad.³⁶ Franz Sellmann var född katolik och hans hustru konverterad från protestantismen, följande generation var också katolsk, men barnbarnen gick med i statskyrkan.³⁷

³³ Enligt nekrologen i *Svenska Bryggareförbundets månadsblad* 1920;10 (oktober) ”innehade han höga grader” inom de båda sällskapen. Enligt kontroll mot Par Bricoles arkiv, på Stockholms Föreningarkiv, SSA var det dock en mer genomsnittlig grad.

³⁴ Justitiedepartementet, konseljakt, okt 1884.

³⁵ Justitiedepartementens, konseljakt, juli 1890, 3, 11, 18 samt Civildepartementet, konseljakt, 1840-1920 EU;2173, april 1891, 24. Uppgifterna har tidigare omnämnts i ett föredrag av arkivarien vid Riksarkivet Lars Hallberg: ”1890-talets tre jesuitnoviser”.

³⁶ *Sundsvalls tidning* 1908, citerat i en artikel i *Sundsvalls Tidning* 19/3 2003.

³⁷ Intressant är att sonen Max Sellmann lämnade landet för att inträda i Jesuitorden 19 år gammal. Efter sex år lämnade han den dock och gick istället bokbinderilära hos sin kusins svärfar: Peder Herzog. och blev med tiden bokbindare i Timrå. Det fanns inga möjligheter att gå till katolsk mässa där och barnen inlemmades inte i någon

2.9 Skapandet av AB Stockholmsbryggerier

År 1889 inträdde den stockholmska bryggerinäringen i ett nytt skede. Den hårda konkurrensen mellan de många bryggerierna i Stockholm hade länge ansetts som något negativt och osunt – och för bryggeriägarna innebar det lägre priser och därför mindre vinst och sämre möjligheter till investeringar. Redan på 1870-talet hade man genomfört förhandlingar för införande av kartellavtal (fullt legalt vid denna tid), vilka dock misslyckats. Nu var målet att slå sig samman i ett stort konsortium.

Första steget var att låta kommanditbolaget Louis Fränkel & Co köpa Hamburgerbryggeriet och Nürnbergs bryggeri. Fusionen lockade många andra bryggare och under den följande månaden köptes även Neumüllers, Carl Gustaf Piehls och Grönwalls bryggerier upp. Fränkel sålde sedan bryggerierna vidare till det nygrundade AB Stockholms Bryggerier och tog fem procent av samtliga bryggeriers värde i provision. Styrelsen i det nya konsortiet bestod huvudsakligen av de före detta bryggeriägarna. De flesta av de f.d. bryggeriägarna fortsatte även att driva de olika bryggerienheterna som disponenter. Efter att så många anslutit sig blev även Anders Bjurholm positiv till idén, och Bjurholms bryggeri inköptes. Året efter köpte AB Stockholms Bryggerier en stor aktiepost i S:t Eriks bryggeri. Dess huvudägare J.W. Smitt hade dock andra planer, och det skulle dröja till år 1908 innan konsortiet lyckades lägga Kungsholmsbryggeriet under sig. 1910 skedde den andra stora utvidgningen med uppköp av Pilsnerbryggeriet, Stora bryggeriet och Münchenbryggeriet. Dessutom betalade man för att få H.E. Carlstens Porterbryggeri nedlagt samt påbörjade övertagandet av Gustaf Piehls (Nya) Bryggeri. Eftersom Sverige redan tidigare uppdelats i zoner genom ett kartellavtal hade AB Stockholms Bryggerier nu fullständigt ölmonopol i Stockholm.

Bring har redogjort noggrant för skedena kring samgåendet i konsortiet AB Stockholms Bryggerier, men intressant i detta sammanhang är att påpeka att projektet huvudsakligen drevs av tyska invandrare. Initiativtagarna var Hamburgs bryggeriers ägare: Franz Heiss och Georg Sellmann, samt Nürnbergs bryggeris ägare: Fritz Dölling med söner och mågen Emil Egnell. Den som skötte allt det praktiska var finansmannen (och experten på denna typ av affärer) Louis Fränkel, också invandrare från Tyskland. Alla de inblandade umgicks med varandra och samtliga (utom Egnell) var medlemmar i Deutsche Gesellschaft. De flesta tillbringade även somrarna i hyrda hus på Egnells gods Velamsund på Värmdö, där också förhandlingarna genomfördes i en vänskaplig och informell anda. Religiöst tillhörde de förvisso olika församlingar, men alla (utom Egnell) befann sig utanför statskyrkan: Dölling och Heiss: Katolska församlingen, Fraenckel: Judiska Församlingen i Stockholm och Döllings söner: Tyska kyrkan.³⁸

2.10 Övriga personer

Vid sidan om de stora bryggeriintressenterna fanns det även ett stort antal ytterligare tyska immigranter verksamma inom bryggerinäringen. Här nämner jag kort något kring några av de mer bemärkta av dessa. Valet av personer är inte vetenskapligt, utan beror delvis på vad för information jag råkat komma över under min forskning.

kyrka förrän de upptäcktes vara odöpta vid konfirmationsåldern och då blev svenskkyrkligt döpta. Lars Hallberg: "1890-talets tre jesuitnoviser" (opubl. föredragsmanus).

³⁸ Detaljerna kring samgåendet: Bring, flera ställen. Uppgifterna om församlingstillhörighet: S:ta Eugénias katolska församlings samt Tyska Församlingens arkiv och uppgifter från Maynard Gerber, Judiska Församlingen i Stockholm, skall även framgå av t.ex. David Glück m.fl. *Det judiska Stockholm*, 1998.

Österrikaren *Tobias Opbacher* (som var kusin till Heiss) fru engagerades som övermältare vid Nürnbergs bryggeri av Dölling år 1870. Efter ett år befordrades han till underbryggmästare vid Hamburgbryggeriet och ytterligare tre år senare blev han disponent vid ett bryggeri i Jönköping.

När den förre ägaren gick bort köpte Opbacher själv bryggeriet och sålde det tio år senare med god vinst. Därefter återvände han till Stockholm och grundade en av Sveriges mest betydelsefulla maltfabriker ute på Reimersholme. Med tiden hamnade han även i Bjurholms Porterbryggeris styrelse där även Georg Sellmann satt. Opbacher dog 1906. Han var medlem i Deutsche Gesellschaft och Katolska församlingen.

Vid Hamburgerbryggeriet verkade även under 1880-talet en *Josef Kellner* som tunnbindarmästare. Ett tragiskt öde drabbade honom den 5 augusti 1890: En stalldräng vid namn C.O. Johansson hamnade av allt att döma i psykotiskt tillstånd, sade helt oväntat upp sig på förmiddagen och anlände sedan åter på eftermiddagen beväpnad med en revolver. Efter att ha skjutit sin f.d. chef, underbryggmästare Hepp, (som dock överlevde) försökte Kellner och en annan tunnbindare avvärja honom varvid Kellner sköts med två skott.³⁹

Kellner vårdades fem dagar på Sabbatsberg innan han avled. Bryggeriet bekostade begravningen (2:a klassens) och Georg Sellmann som varit hans chef några år tidigare tog på sig förmyndarskapet för Kellners barn. Änkan konverterade till katolicismen, vilket egentligen var förbjudet.⁴⁰

Franz Josef Kumpfmüller engagerades för Münchenbryggeriet 1856 av samma Brussell som lockade hit Heiss och blev, när produktionen igångsattes, bryggmästare. Enligt kontraktet fick han aldrig ta anställning i eller äga något annat svenskt bryggeri, vilket gjorde att han aldrig nådde lika stor framgång som Sellmann, Heiss och Dölling, men å andra sidan fick han en årslön på 1.200 rdr bko jämte 4 sk bko för varje fat "gutes und wohlshmeckendes Bier" som han tillverkade. Dessutom hade han fri bostad med värme och öl till husbehov!

Kumpfmüller var aktiv i Katolska församlingen och i katolska föreningar, men har ej återfunnits i Deutsche Gesellschafts matriklar.

Efter Kumpfmüllers bortgång 1867 togs posten som bryggmästare vid Münchens bryggeri över av *Karl Ludvig Hörnhammer* född i Aichach i Bayern. Han hade då redan arbetat på Münchens som underbryggmästare i sju år.

Hörnhammer var medlem i Deutsche Gesellschaft och Katolska församlingen. På 1880-talet flyttade han och hans familj till Åbo, där han (enligt ett brev till S:ta Eugeniakyrkan i Stockholm) avled 1913.⁴¹

3. Statistik kring nätverken

3.1 Församlingarna och föreningarna, sammanställning av nya statistiken

I katolska församlingens medlemsregister har jag kunnat återfinna 37 bryggerimän av tysk härkomst under perioden. I Tyska församlingen har jag dock bara funnit fem-sex, samt några

³⁹ Dagens Nyheter 6 augusti 1890.

⁴⁰ S:ta Eugenas arkiv, Bilagor till kyrkoböckerna 1880–ca 1910 (F 1:1-9) "personakter".

⁴¹ S:ta Eugenas arkiv, Bilagor till kyrkoböckerna 1880–ca 1910 (F 1:1-9) "personakter". samt Deutsche Gesellschafts arkiv och Bring.

hustrur till katolska bryggare. Något kan detta förklaras av att Tyska Församlingens kyrkoböcker från denna tid saknar alfabetiskt register, är svårlästa och sällan har yrkestitel utsatt, så att det säkert finns ett mörkertal. Man skulle också kunna anta att det var vanligare att tyska protestanter anslöt sig till en svenskkyrklig församling, istället för till Tyska, än att en tysk katolik anslöt sig till Svenska Kyrkan, vilket ju innebar en konvertion. Jag tror dock man vågar säga att resultatet tyder på att en majoritet av de till Stockholm invandrade bryggarna och bryggeriarbetarna kom från det katolska, södra Tyskland. Visserligen lär väl kontakterna med Nordtyskland varit intensivare, men även om det även där fanns många, bra bryggerier, så har ju Bayern alltid dominerat vad det gäller tillverkning och konsumtion av maltprodukter.

Det är intressant att se att de båda församlingarna utgjorde poler i ett gemensamt tyskt nätverk. Vi kan se att de tyska, katolska bryggarna umgicks med andra katoliker oavsett härkomst (i församlingen och de katolska föreningarna), med andra tyskar (i de tyska föreningarna) och med andra bryggare yrkesmässigt, samt i Bryggarföreningen, Club Cerevesia och liknande branschsammanhang. De protestantiska, tyska bryggarna tillhörde samma kretsar (med undantag för Tyska Församlingen istället för den katolska) och i Tyska församlingen umgicks de med än större grupp tyskar än de som ingick i de tyska föreningarna.

Flera av de tyska bryggarna var dessutom gifta med en tysk av annan konfession, vilket innebar att man inte stod helt främmande för den andra församlingen. Samtidigt gick de protestantiska fruarna med sina katolska män på t.ex. Concordia Catholicas träffar. Denna förening hade fast det var en katolsk förening från starten låtit protestanter gå med som ”vänner” eftersom många av deras medlemmars respektive inte var katoliker.

3.2 Antal undersökta bryggare och bryggerifolk som återfinns i de olika sammanslutningarna

Först har relevanta namn från Bring hämtats och eftersökts i de olika registren och kyrkoböckerna. Sedan har det kompletterats genom sökning på bryggerirelaterade titlar i de olika registren och kyrkoböckerna.

3.2.1. Tyska Föreningar

Deutsche Gesellschaft av 1845:	2
Deutsche Gesellschaft Concordia:	11 (varav 1 svensk)
Deutsche Gesellschaft av 1862:	6 (samtliga med koppling till Hamburgs bryggeri!)
Summa, tillhörig minst en av de undersökta tyska föreningarna:	15

3.2.2 Församlingar

Katolska församlingen.	37–38
Tyska Församlingen:	6

Värt att påpeka är dock att det endast var ägare, chefer, bryggmästare och i några fall underbryggmästare som blivit aktiva i de tyska föreningarna och att det från bryggmästare och neråt var en större del som inte återfunnits i någon av de tyska föreningarnas arkiv än de som återfunnits. En stor del av dåtidens tyskt invandrade bryggare har inte heller återfunnits i någon av de båda församlingarna, utan kan antas ha inskrivits i en svenskkyrklig församling.

3.2.3 Katolska föreningar

Här har inte tid funnits för en genomgång av Concorida Catholicas och S:t Josefsförenings arkiv. Vid tidigare forskning har jag dock mött uppgifter om att tre av de nämnda bryggarna var hedersmedlemmar av Concordia Catholica och säkert var flera medlemmar samt att ett flertal katolska bryggeriarbetare var medlemmar i S:t Josefsförening, vilket på tiden var en hantverksförening. Jag hoppas få undersöka detta närmare i framtiden.

3.2.4 Större nätverk

Det har visat sig att bryggarna, förutom i branschföreningarna, inte tycks ha utgjorde ett helt eget nätverk. Tvärtom var de tyska bryggarnas nätverk en del av ett större nätverk av invandrade tyska industrimän och företagare. I Deutsche Gesellschaft Concordia och Deutsche Gesellschaft ingick en stor del framstående företagare från andra branscher t.ex. Peder Herzog (bokbinderi och -tryckeri), Ferdinand Grumme (Barnängen), Herman Meeths (beklädnad), Berns (restaurang), Carl Becker (hattfabrik) och Stocklassa (Borstar).

Utan att ha haft möjlighet att närmare studera detta har jag stött på uppgifter som tyder på att de tyskfödda och svenskfödda bryggarna ofta umgicks i samma kretsar, även utanför de branschspecifika sammanslutningarna, och att även de tyskfödda bryggarna kom väl in i det sociala livet i Stockholm. Sellmann hörde som nämnts till Par Bricole (där även t.ex. bryggaren Pehr Bjurholm var medlem) samt Timmermansorden; Neumüller var mycket aktiv i skarpskytterörelsen, där han var nära vän med de svenska bryggarna Pehr och Anders Bjurholm, men även med berömdheter som kung Karl XV och författaren August Blanche. Fritz Dölling och hans son Ernst var frimurare⁴². Som tidigare nämnts umgicks Heiss med Anders Zorn och andra konstnärer och ett flertal av de tyska bryggarna tillbringade somrarna på Egnells Velamsund tillsammans med en stor del av Stockholms societet.

Hur de från Tyskland till Sverige invandrade bryggarna engagerades sig i det klassiskt svenska föreningslivet också, är något jag skulle vilja utveckla vidare i en senare studie.

4 Avslutning

Långt ifrån alla tyska bryggare och bryggeriarbetare rönste samma framgång som F.A. Bechmann, Heiss och Georg Sellmann gjorde, men de lyckades ändå försörja sig väl och många blev välbärgade. Flytten till Sverige hade för de allra flesta lönat sig – både för de invandrade tyskarna och för den svenska bryggeriindustrin.

Den tyska dominansen av branschen var synnerligen kort. Ganska många, men ändå en minoritet av bryggarsönerna blev själva bryggare. Generationen efter dem fortsatte man som bryggare bara i enstaka fall och då i de fall man gift in sig i svenska bryggarsläkter.

Redan andra generationen var synnerligen försvenskad, bl.a. hade de allra flesta katolikerna konverterat till protestantismen och de lutheraner som tillhört Tyska Församlingen var inskrivna i vanliga svenska församlingar. Andra generationens invandrare blev sällan medlemmar av Deutsche Gesellschaft, eftersom de oftast fötts i Sverige med svenska som modersmål och därför ej var kvalificerade för medlemskap, däremot kan man se att de deltar som gäster på sällskapets baler och liknande aktiviteter.

⁴² Svenska frimurare: porträtt och biografier, band 5, 1903-1905.

Det är föga troligt att någon ättling till de invandrade tyska bryggarna finns kvar i Tyska Församlingen; enstaka ättlingar (t.ex. till Georg Sellmann, Kellner och Kumpfmüller) är än idag medlemmar av Katolska Kyrkan, men har naturligtvis ingen etnisk tyskhed.

De tyska namnen lever dock kvar och säkert finns det för många (om än kanske inte i samma höga grad som för undertecknad) en medvetenhet om och ett intresse för de tyska bryggarrötterna.

Bilagor

Bilaga 1: Tabell över olika personers förenings- och församlingstillhörighet.

	Deut. Ges. I	D.G. Concordia	Deut. Ges. II	Kat. förs.	Tyska förs.
Aigner, Ferdinand, tunnbindare				X	
Bauer, Fritz Albert Joh. Augustin, bryggare				X	
Bauer, Johan A f. 1851, bryggmästare				X	
Bauer, Johann/Johan (1828 eller 1827-), bryggare		finns en Bauer		X	
Bechmann, Franz Adam, bryggare	X	X		X	
Bechmann, Georg Adam, bryggare				X	
Bona, Ferdinand				X	
Düll, Gottfried, (f. 1855), bryggmästare Nürnberg					
Dölling, Fredrick (Fritz d.ä.), f. 1824, bryggmästare, Brauereibesitzer		X	X	X	
Dölling, Fritz d.y.				X	
Fernlund, Alfred Johan, bryggeridisp.				X	
Fischer, Joseph (tunnbindare München 1800-tal)					
Gertzell, brygbmäst. Nürnberg (1800-tal)					
Götze, Carl (tunnbindare München 1800-tal)					
Hansen, Josef Heinrich Otto, f. 1818				X	
Hargasser, Joh. (tunnbindare München 1800-tal)					
Hartman, Ernst L – Nürnberg, bryggmästare/ägare Krönleins		X			
Hartmann, Johann (1830-1874)					
Hauenschild				X	
Haufman, C.O.R.L. 1800-tal					
Heide, Hermann (tunnbindare München 1800-tal)					
Heiss Carl, (bror till Franz Paul) bryggare S:t Eriks				X	
Heiss, Max Philip bryggare München (farbror till Franz Paul)				X	
Heiss, Georg. Joh. Jos. Anastasius, bryggeripraktikant				X	
Heiss, Michel Frans Maria Anna (Franz Paul) f. 1838		X	X	X	
Heiss, Frans jr (död 1946)			X		ej återfunnen
Hepp, Ambrosius, bryggmästare				X	
Hessler, Joseph (tunnbindare München 1800-tal)					
Hinden, Bernkau				X	
Huber, Carl M. (tunnbindare München 1800-tal)					
Huber, Micahél Franz Alfred bryggare				X	
Hörnhammer, Ludvig (1835-), Brauer		X		X (fel kuvert)	
Hörnhammer, bryggare München				X	
Kalb, Fritz d.ä. och d.y. Örebro 1900-tal					
Kalb, Johan (Johann) (f. 1838) bryggm. Nürnbergs		X			X
Kalb, John jr, bryggm.		X			
Karlbrecht, Petter Conrad, bryggare					
Kellner, Josef (1800-tal)				X	
Kleyer, Johann 1800-tal, Hamburg)					
Knöppel, A. , Braumeister (1880-tal)		X			
Konstanzer, Micahel (1800-tal)					
Krönlein, Carl (1800-tal)					
Kumpfmüller, Frans Josef jr, bryggmästare				X	
Kumpfmüller, Josef sr bryggare München				X	
Kumpfmüller, Joseph				X	
Lang, Georg (bryggeriarbetare. München 1800-tal)					
Lütz, Jonas Thomas				X	
Mayer, Johann (tunnbindare München 1800-tal)					
Mayer, Aug, Braumeister (1860-tal)		X			X?
Mehlbaum, Friedrich (1800-tal, Bryggm. Bjurholms)					
Meisser, Petter (död 1710 med släkt.)					
Moser, Matheus f. 1831, underbryggmästare M-chen				X	
Murr, Martin (1800-tal), underbryggmästare M-chen					

Müller, Aloys				X
Niemeyer, Carl Ludvig, tunnbindaresäll (eget patent)				
Neumüller, Friedrich Rupert, Brauereibesitzer	X	X		
Notz, Georg (1800-tal), tunnbindare				X
Oberneder, Josef (Joseph), bryggmästare f. 1894				X
Opbacher, Tobias (1800-tal), underbr. Hamburgs, disp.			X	X
Ortman, Johan, Anton –bryggare först hos brodern, kusin Heiss fru				
Ortman, Napoleon Eugen, hyrde tyska br.				
Pietzold, Karl Alfred				X
Prims, Gudentum/Gaudens (tunnbindare München 1800-tal) f. 1827				X
Reismüller, Hermann Joseph (1800-tal), tunnbindare				X
Schneider, Julius, bryggeriarbetare				X
Schmitke (eller liknande), C.A.				X
Schubert, H.G. underbryggmästrare Nürnberg f. 1867				
Seitz, Otto (tunnbindare München 1800-tal)				
Sellmann, Franz Georg (vet ej om bryggare)				X
Sellmann, Georg, disponent, bryggare			X	X
<i>Sellmann, Paul Johannes, (vet ej om bryggare)</i>				X
Sellmann, Johan Franz				
<i>Simonsson, C.G. Bryggare (ej tysk, svensk)</i>		X		
Sohm, Lorentz				
Svartz, ?				
Wertmüller, Gustaf (1783-1866)				
Wessberg, Hjalmar Gerhard, bryggmästare				X
Wiebe, Johan, Diedrich 1800-tal				
Will, Heinrich Joha (tunnbindare München 1800-tal)				
Vogel, Johan, Georg – ett år bryggmästare Nürnberg				X
Voss, Rudolf (1800-tal) bryggm. Hamburg, död 1898			X	
Zorn, Leonard, bryggmästare, [konstnärens far!]				X

Bilaga 2: Presentation

Centrum för Näringslivshistoria

Den ideella föreningen Centrum för Näringslivshistoria hanterar världens största samling av näringslivshistoria. Bakom bildandet 1974 (under namnet Föreningen Stockholms Företagsminnen) stod Stockholms stad, Stockholms Handelskammare samt enskilda företag. Idag finns företag och organisationer från hela Sverige och utlandet bland medlemmarna.

Syftet är att bevara och presentera näringslivets historia. CfN hjälper företag och organisationer att säkerställa historiskt intressant material och ser till att det bevaras på bästa sätt. CfN hjälper också sina medlemmar att använda sin historia i olika former, internt och externt. Det genomför och projektleder research, bokproduktioner, utställningar samt webb- och multimediaprojekt. En viktig uppgift är att bistå forskare, skolor och allmänhet med research och kunskaper.

Idag hanterar Centrum för Näringslivshistoria närmare fem mil historiskt källmaterial, cirka tre miljoner fotografier, en halv miljon ritningar och tusentals föremål. Mer än 6 000 företag representerar alla storlekar och branscher. Materialet sträcker sig från 1700-talet och fram till idag. Deponerade företag förblir ägare till sitt material och har full kontroll över användningen. Stockholms Företagsminnen är en lokal förening som på Stockholms stads uppdrag hanterar material från företag som inte längre existerar. Dessutom genomförs projekt med koppling till Stockholms näringsliv.

Föreningen Stockholms Företagsminnen är idag en regional organisation, som avskiljdes från Centrum för Näringslivshistoria 2005. Dess uppgift är huvudsakligen att bevara arkiv från ej längre existerande Stockholmsföretag samt ägna sig åt forskning om Stockholms näringslivshistoria.

Edward Blom

Edward Blom är fil.kand. och arkivarie, verksam som ”chef, särskilda projekt” vid Centrum för Näringslivshistoria, där han sedan många år bl.a. ansvarar för de omfattande bryggeriarkiven, deponerade av Carlsberg Sverige (f.d. Pripps) samt Spendrups, och för Deutsche Gesellschafts arkivdeposition, vilket han nyligen förtecknat. Han har hållit åtskilliga föredrag om Stockholms bryggare och bryggerier såväl i tjänsten som på fritiden. Till kulturhuvudstadsåret skrev han artiklarna till kapitlet ”Bryggerier” på cd-skivan *Söder i våra hjärtan*.

För Carlsberg Sveriges räkning har han gjort flera uppdrag vid sidan om ordinarie arkivvård; bl.a. byggt upp den historiska delen av dess koncernutställning, projektlett arbetet att få fram dess genealogi och regelbundet hjälpt företaget med research och texter, bl.a. en artikel till deras årsinformation 2003. Han är själv av tysk bryggarsläkt (ättling till släkten Bechmann/Sellmann) och brukar även leda öl- och brännvinsprovningar. Vid flera tillfällen har han framträtt i media och då inte sällan kommit in på bryggerier: bl.a. har han berättat läskedryckens historia i P1-Programmet *Vetenskapens värld*.

Han har varit vice ordförande i Katolsk Historisk Förenings styrelse, har i åtta år medverkat regelbundet i Centrum för Näringslivshistorias tidskrift *Företagsminnen* och är sedan 2003 dess redaktör. Han har även varit redaktör och projektledare för digitala böcker och tryckta skrifter, bl.a. *ICA-historien – i parti och detalj* (2003) och *Den svenska handelns historia* (2006) och skrivit artiklar till bl.a. *Identitet – om varumärken, tecken och symboler* (2002) och de historiska/arkivvetenskapliga tidskrifterna: *Arv & Minne*, *Tema Arkiv*, *Den Lille Fascikeln*; *Arkiv, samhälle och Forskning*, samt till flera historiska hemsidor och cd-romer.

Kontakt

Centrum för Näringslivshistoria (och Föreningen Stockholms Företagsminnen)

Grindstuvägen 48–50

167 33 Bromma

08-634 99 00 (vxl)

info@naringslivshistoria.se

www.naringslivshistoria.se

www.foretagsminnen.se

www.mercurius.se